

З історії заснування семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті

Барвінська Поліна

Барвінська Поліна. З історії заснування семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті. На сьогодні східноєвропейська історія посідає одне з чільних місць в університетах німецькомовних країн. В рамках цієї дисципліни досліджують і викладають історію України. Інститут східноєвропейської історії Віденського університету є одним із найбільших на німецькомовному просторі. Реконструйовано процес заснування семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті. Особливу увагу приділено особистісному та політичному чинникам. **Ключові слова:** східноєвропейська історія, Віденський університет, німецькомовний простір.

Barvinska Polina. From occurrence history of the Seminar the East Europe history at the University of Vienna. For today the East Europe history occupies one of dominating places in German-speaking countries. Within the limits of this discipline investigate and teach history of Ukraine. Institute of the East Europe history at the University of Vienna one of the greatest in German-speaking world. Basis process the Seminar of the East Europe history at the University of Vienna is reconstructed. The special attention is given personal and political factors. **Keywords:** the East Europe history, the University of Vienna, German-speaking world.

Одним із досягнень епохи Просвітництва стало й те, що «саме Просвітництво витіснило протиставленням «Схід»-«Захід» давніший поділ на «цивілізований Південь» і «варварську Північ» [1, с. 310]. В результаті таких змін германці поступово перемістились з «варварської Півночі» до «цивілізованого Заходу». Слов'янському світу й, перш за все, Росії в цьому відношенні поталанило значно менше: з «варварської Півночі» вони перемістились на «відсталий Схід» [7; 18]. Німецькомовний світ, який знаходився на порубіжжі зі Східною Європою, проявляв чималий інтерес до цього регіону і, декларуючи свою цивілізаційну місію, поступово опановував його територію. На кінець XIX ст. найгостріша боротьба за панування в

Східній Європі розгонулась між німецькомовним (Німецька імперія та імперія Габсбургів) і власне слов'янським (Російська імперія) світами. Це в значній мірі обумовило й зростання в німецькомовних країнах наукового інтересу до історії Східної Європи, що проявилось в утвердженні нового фаху «східноєвропейська історія» в Берлінському та Віденському університетах. Цей процес в обох університетах мав свої особливості, які обумовили їх подальшу специфіку. Сьогодні східноєвропейська історія як фахова дисципліна представлена в більшості університетів німецькомовних країн. І хоча в її рамках досліджують та викладають й історію України, у вітчизняній історіографії цей напрямок досліджень практично знаходиться поза увагою дослідників. Дана стаття в певній мірі є спробою виправити такий стан речей, оскільки має на меті проаналізувати процес заснування семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті, з урахуванням особистісних і політичних факторів.

На кінець XIX ст. до складу поліетнічної Австро-Угорської імперії входили значні східноєвропейські території, населені слов'янськими народами. Відносно лояльна національна політика розглядалась правлячими колами як запорука збереження цілісності імперії і, разом з тим, давала значні шанси не німецьким етносам на здобуття освіти. Важливу роль у цьому відігравав семінар слов'янської філології Віденського університету. У 1886 р. кафедру слов'янської філології, після виходу у відставку Франца Міклошича (Franc Miklošič), очолив Ватрослав Ягіч (Vatroslav Jagić). Як керівник семінару Ватрослав Ягіч хотів не тільки слідувати за своїм великим попередником Францом Міклошичем, але й прагнув перетворити Відень у центр європейської славістики. Зasadничою була концепція, яку він розвинув ще в Петербурзі та Берліні. Відповідно до неї, перш за все, потрібно було розширити визначене поняття славістики, яке б не обмежувалось тільки «науковим плеканням мов», а охоплювало б також літературу та деякі допоміжні дисципліни, передусім історію [8, с. 71]. Задля реалізації цього задуму наприкінці 1891 року Ватрослав Ягіч запросив до Відня свого друга професора Празького університету Костянтина Іречека (Konstantin Jireček). Це запрошення В. Ягіч мотивував тим, що К. Іречек вже є відомим спеціалістом з історії Балкан і насамперед південних слов'ян, а переважна частина слухачів його семінару – південні слов'яни Габсбургської монархії. Насамперед, він домігся відкриття ще однієї кафедри в рамках очолюваного ним семінару. У травні 1892 року на засіданні колегії професорів Віденського університету дискутувалося питання назви майбутньої кафедри. Історики були проти назви «кафедра слов'янської історії», тому в кінцевому результаті всі зійшлись на назві «кафедра слов'янської філології та античності» («Lehrstuhl für slawische Philologie und Altertumskunde») [13, с. 17]. На думку Вальтера Ляйча (Walter Leitsch) і Манфреда Штой (Manfred Stoy), «тільки він (Ягіч – П. Б.) бюрократичними околицями міг протягти на факультет цю

спеціальність” [13, с. 15]. У 1893 році Костянтин Їречек очолив новостворену кафедру. Необхідно сказати, що на момент свого призначення він вже мав статус відомого і поважного вченого. Костянтин Їречек був членом-кореспондентом Російської Імператорської Академії в Санкт-Петербурзі, Південно-слов'янської Академії наук та мистецтв в Загребі, Імператорської Академії наук у Відні, членом цілої низки наукових товариств в Белграді, Софії, Празі. Мав досвід роботи в міністерстві освіти Болгарії й навіть певний час обіймав посаду міністра [8, с. 41]. В його доробку була низка ґрунтовних праць з історії Балкан [9; 10; 11], які були видані декількома мовами. Наприклад, професор Новоросійського університету Ф. К. Брун та магістр В. Н. Палаузов переклали російською та видали у 1878 р. в Одесі “Історію болгар” К. Їречека [2]. За своїми політичними поглядами Їречек був близьким до партії старочехів, яка, на відміну від радикально налаштованих младочехів, в питанні чесько-німецьких відносин й національних питань, взагалі, підтримувала курс, який проводився [8, с. 52]. Очевидно, що, очоливши нову кафедру, Їречек, попри її назву, перш за все зосередився на слов'янській історії. Ці заходи, в певній мірі, й стали поштовхом до подальшої інституалізації фаху “східноєвропейська історія” у Віденському університеті. Однак, організаційно до цього доклались, насамперед, принц Франц І фон Ліхтенштейнський (Franz I von Liechtenstein) та Ганс Уберсбергер (Hans Uebersberger).

У 1894 році принц Франц І фон Ліхтенштейнський був призначений новим послом Австро-Угорщини у Росії. Його досвід дипломатичної діяльності дав можливість на власні очі переконавшись, що Західна Європа в цілому й дипломати зокрема знають мало про Росію. Намагаючись виправити такий стан речей, австрійський дипломат, за сприяння російського міністра закордонних справ О. Б. Лобанова, познайомився з секретарем російського історичного товариства Г. Ф. Штендманом. Це призвело до того, що з осені 1899 р. молодий австрійський історик Ганс Уберсбергер, за ініціативою і на кошти Франца І фон Ліхтенштейнського, розпочав дослідницьку роботу в Росії [17, с. 28]. Перед ним стояло завдання дослідити історію австрійсько-російських відносин. Напередодні свого приїзду до Росії Ганс Уберсбергер завершив студії з історії мистецтва, археології та історії у Віденському університеті й, захистивши роботу “Контрреформація й образотворче мистецтво”, отримав ступінь доктора філософії. В Росії він працював в архівах Санкт-Петербурга та Москви, а згодом продовжив дослідницьку роботу в Мюнхені, Венеції, Іннсбурзі та Граці. За цей час він не тільки добре опанував російську та польську мови [15, с. 91, 94], а й вирішив переорієнтуватись з історії культури на історію Росії [13, с. 63]. На осінь 1904 р. ним було завершено роботу над манускриптом про австрійсько-російські відносини з кінця XV ст. до початку XVII ст. В подальшому ця робота послугувала молодому істориком як габілітація. В протоколі

комісії та відгуку професора Костянтина Їречека відзначалось, що в роботі розглянуто маловідому тему австрійсько-російських відносин, показано укладання союзів між обома державами і, як наслідок, робота стосується також польської історії, оскільки угоди укладались обома державами проти Польщі. Основним питанням цих відносин було намагання Габсбургів отримати польську корону, а після припинення династії Рюриковичів Габсбурги також мали види на придбання земель Росії. В роботі показано відносини між Австрією, Ліфляндією, Рицарським орденом, Великої Портою та татарами. Автор також приділив увагу конституційному ладу Росії та Польщі, панівним класам, становищу населення, торговим зв'язкам та церковним питанням. Відзначався й той факт, що автор задіяв велику кількість різноманітних як російських, так і австрійських, німецьких та італійських джерел [15, с. 95–96]. Таким чином, дослідження охоплювало майже весь східноєвропейський простір від Балтики до Балкан й свідчило про широку обізнаність автора. На початку 1906 р. Ганс Уберсбергер отримав посаду приват-доцента східноєвропейської історії філософського факультету Віденського університету, в якості якого він почав читати лекції з історії Польщі та Росії [13, с. 66]. Отже, східноєвропейська історія була репрезентована у Віденському університеті в лекціях Костянтина Їречека й Ганса Уберсбергера, що давало підстави для заснування окремого семінару східноєвропейської історії.

Безумовно важливу роль в заснуванні семінару східноєвропейської історії зіграло придбання в Росії восени 1906 р. величезної бібліотеки Василя Більбасова. Бібліотека для Віденського університету була придбана за ініціативою Ганса Уберсбергера та на кошти принца Франца І фон Ліхтенштейнського. Одночасно з рішенням про придбання бібліотеки виникла й ідея заснування окремої інституції на зразок семінару східноєвропейської історії Берлінського семінару. Історики клопотали про облаштування окремого семінару, але Ватрослав Ягіч був проти цього й клопотав за приєднання бібліотеки до семінару слов'янської філології. З іншого боку, він мав не найкращу думку про зібрання, після того як вивчив каталог і зробив висновок, що в зібранні більше західноєвропейських творів про Росію, ніж власне російських [13, с. 80]. Але це ніяким чином не заважало йому й далі вимагати приєднати зібрання до його семінару. Він навіть склав спеціальний вотум на три сторінки, в якому зазначав, що семінар постає не нормальним шляхом – це наслідок випадкового дару. Було б доцільніше, якби до семінару слов'янської філології можна було додавати історичний відділ, незалежний в його внутрішній організації, але все-таки об'єднаний єдиним бібліотечним управлінням. Ця інституція могла б потім називатись семінар слов'янської філології та східноєвропейської історії [13, с. 80]. Що стосується сепаратного вотуму Ватрослава Ягіча, то його не варто трактувати як спротив зміцненню позицій східноєвропейської історії у Віденському університеті, адже саме він ще наприкінці XIX ст.

доклав чимало зусиль для впровадження фаху східноєвропейська історія в університеті, запросивши Константина Іречека. Звичайно цей вотум мав на меті й певну тактику: Ягіч не хотів втрачати другу кафедру на своєму семінарі й хотів для семінару отримати гарну бібліотеку [13, с. 81]. Варто зазначити, що у вотумі були й певні раціональні зауваження. На його думку, студенти семінару східноєвропейської історії повинні мати гарну мовну підготовку, яку вони можуть отримувати тільки на семінарі східнослов'янської філології. Іречек безумовно підтримував Ягіча в тому, що без ґрунтовної філологічної освіти займатись східноєвропейською історією не серйозно, і для забезпечення високого рівня спільна робота обох семінарів – очевидна необхідність [13, с. 81]. Професорська колегія лише прийняла до відома сепаратний фотум В. Ягіча й більшістю голосів направила заяву далі до міністерства, де 14 серпня 1907 р. було ухвалено рішення про заснування семінару східноєвропейської історії [15, с. 81–82]. Також тимчасовим керівником семінару було призначено Константина Іречека, а Ганса Уберсберґера доцентом семінару. К. Іречек в подальшому мало переймався організаційними заходами, а сконцентрувався на викладацькій та дослідницькій діяльності. Він читав лекції з історії балканських та дунайських держав, слов'янських народів у середні віки, відносин слов'ян з Візантією та загальної історії Південно-Східної Європи [13, с. 43–44; 8, с. 75]. Важливо відзначити, що на семінарі східноєвропейської історії Віденського університету під Східною Європою розуміли, насамперед країни і землі, які знаходились поза межами Габсбургської монархії. В основному це були Російська імперія, Польща та Балкани. Міркування Константина Іречека про те, що в сферу компетенції семінару східноєвропейської історії необхідно включити й історію Угорщини, залишилися теорією [13, с. 9]. У роботі семінару брав участь і Вагрослав Ягіч. Зокрема він разом з Константином Іречеком здійснював керівництво виконанням дисертаційних робіт на семінарі. Серед дисертантів було чимало й українців, які захищали дисертації на теми української історії [3]. Також Константин Іречек переймався розвитком східноєвропейських історичних досліджень у Чернівецькому та Празькому університетах. Він посприяв Володиміру Мілковичу (Vladimir Milkowicz) отримати посаду професора східноєвропейської історії у Чернівецькому університеті. Тут розпочав свою наукову кар'єру й учень Константина Іречека Іон Ністор (Ion Nistor), другий його учень Ярослав Бідло (Jaroslav Bidlo) репрезентував східноєвропейські історичні дослідження у Празькому університеті [13, с. 55–59].

Хоча семінар східноєвропейської історії Віденського університету був організований за зразком аналогічного семінару Берлінського університету, але його концепція та академічний рівень були значно вищими, що в значній мірі пов'язано з історією постання обох інституцій. Утвердження східноєвропейських історичних досліджень як університетської дисципліни в Німеччині пов'язано з іменем

прибалтійського німця Теодора Шіманна (Theodora Schimanna), який став першим неординарним професором східноєвропейської історії у Берлінському університеті Фрідріха-Вільгельма у 1892 році [12, с. 224]. Докторський ступінь він отримав у Геттінгенському університеті, захистивши дисертацію про “Ліфляндсько-курляндську хроніку Соломона Хеннінга”. Повернувшись в Прибалтику, Т. Шіманн спочатку працював вчителем в гімназії, а потім архіваріусом та журналістом [6, с. 13]. Він доволі добре знав історію й культуру Росії, володів російською мовою. У 1877 р. навіть опублікував німецькою мовою історію Росії Санкт-Петербурзького історика Константина Бестужева-Рюміна. За налагодження зв'язку з історичним семінаром Берлінського університету Т. Шіманн зобов'язаний, насамперед, знайомству з Г. Трайчке (H. Treitschke), який відчутно посприяв йому у захисті габілітації та отриманні посади приват-доцента на підставі нової опублікованої праці “Росія, Польща і Ліфляндія до XVII ст.” [6, с. 13–14]. Його наукова кваліфікація, насамперед, була пов'язана з іменем його покровителя. В подальшому коло його знайомих та покровителів складалось значно менше з істориків, ніж високих урядових службовців, насамперед з міністерства закордонних справ, де Т. Шіманн вважався експертом зі Сходу. Ці друзі й були закулісними натхненниками його утвердження як викладача Пруської військової академії, архівіста Берлінського таємного державного архіву, включно з його поверненням на факультет у 1892 р. в якості екстраординарного професора [6, с. 13] східноєвропейської історії та краєзнавства Берлінського університету. Свої політичні позиції Теодор Шіманн пропагував в пресі. Впродовж 1887–1893 рр. він був берлінським кореспондентом “Мюнхенської загальної газети” (“Münchener Allgemeinen Zeitung”), а впродовж 1892–1914 рр., як автор тижневих політичних оглядів у “Новій пруській газеті” (“Neuen Preußischen Zeitung” (“Kreuzzeitung”)), відстоював політику сили та зовнішньополітичну концепцію, відповідно до якої Німеччина і Англія мають багато спільного і мусять бути разом, а Німеччина й Росія в силу великої відмінності можуть тільки співіснувати [4]. Необхідно визнати, що в наступні роки він очевидно почувався значно краще співробітником “Кройццайтунг” в світі політичної журналістики, ніж у науці [6, с. 14]. Оскільки попри високе покровительство урядовців і успіх в журналістиці, в університетських та наукових колах Т. Шіманн залишався другорядною фігурою. Однак прагнення до посади ординарного професора не давало Т. Шіманну спокою. У 1900 р. він подав доповідну записку, в якій обґрунтував необхідність облаштування в Берліні посади ординарного професора, а в університетах Бреслау та Кенінгсберга запровадження посад екстраординарного професора для подальших досліджень історії Росії [4]. Його високі покровителі подбали, щоб хоча б частково наблизити Шіманна до заповідної посади. В 1901 р. за запровадження семінару східноєвропейської історії у Берлінському університеті й призначення

Теодора Шіманна його директором клопотав сам кайзер [16, с. 90]. А вже наступного року Т. Шіманн й очолив новостворений семінар східноєвропейської історії [14, с. 6], який став першою інституцією подібного зразка на німецькомовному просторі [5, с. 13] і в подальшому послугував за взірць для організації викладання та досліджень східноєвропейської історії у вищих навчальних закладах німецькомовних країн. Важливо не прогледіти й той факт, що заснування семінару відбувалося попри чітке бажання університетської спільноти, а запрошення Т. Шіманна відбулося навіть всупереч майже одностайного відхилення його кандидатури. Протест був направлений частково персонально проти Т. Шіманна й, частково, принципово проти семінару, або в кінці-кінців можливо проти обох, тому що процес запровадження семінару проходив з неодноразовими порушеннями традицій, які склалися на той час в німецькій історичній науці й Берлінському університеті зокрема [6, с. 11]. Наукова діяльність Т. Шіманна оцінювалась його сучасниками доволі критично. Бреславський історик Я. Каро (J. Caro), який був противником націоналістичних поглядів і тривалий час займався історією Польщі, а до цього зазнав ще й чимало життєвих страждань, письмово повідомив свій протест Г. Дельбрюку (H. Delbrück) [16, с. 90]. Він оцінював праці Т. Шіманна як “посередні” й “спішно складені з компіляцій” [6, с. 16]. Процес заснування першого семінару східноєвропейської історії в Берлінському університеті тісно пов’язаний з прагненням міністерства закордонних справ створити сприятливі умови для дослідження Східної Європи. Створення нового закладу для дослідження цього регіону було викликано бажанням отримати необхідні знання про оформлення міжнародних відносин, причому головна увага зверталась на найбільш могутню державу у Східній Європі – Російську імперію [5, с. 13–14].

Отже, якщо у Берліні займались в основному історією Росії і цей русоцентризм досить тривалий час позначався на східноєвропейських дослідженнях, які проводились у Німеччині, то на семінарі східноєвропейської історії Віденського університету була репрезентована як історія Росії й Польщі (Ганс Уберсбергер), так і історія інших народів Східної Європи, що обумовлювалось науковими інтересами Костянтина Іречка та дисертантів семінару, які представляли різні народи Східної Європи і з задоволенням виконували дисертаційні роботи на теми, пов’язані з історією свого народу. До того ж роль політичних чинників у заснуванні семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті значно менша.

Література

1. Грицак Я. І ми в Європі? / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом. – К., 2004.
2. Иречек К. История болгар / К. Иречек / Пер. Ф. К. Брун, В. Л. Палаузов. – Одесса, 1878.

3. Kappeler A. Дисертанти з України на семінарі зі східноєвропейської історії у Віденському університеті (1907–1945 pp.) / A. Kappeler // Австрія і Україна у контексті європейської інтеграції співробітництва. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Відень – Київ, 2005. – С. 122-134.
4. Bohn, T. M. Theodor Schieman. / T. M. Bohn // Ostdeutsche Biographie. Persönlichkeiten des historischen deutschen Ostens. [On-line resource. Access mode: <http://www.ostdeutsche-biographie.deschith97htm>]. Access – Mai 18, 2009.
5. Camphausen, G. Die wissenschaftliche historische Rußlandforschung im Dritten Reich 1933–1945 / G. Camphausen. – Frankfurt a. M. [u. a.], 1990.
6. Chickering, R. Der Ort der osteropäischen Geschichte in der deutschen Geschichtswissenschaft um 1900 / R. Chickering // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. – Stuttgart, 2005.
7. Lemberg, Hans. Zur Entstehung des Osteuropabegriffs im 19. Jahrhundert. Vom “Norden” zum “Osten Europas” / Hans Lemberg // Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas. – 1985. – 33. – S. 48-91.
8. Ivanišević A., Schmitt O. Josef Konstantin Jireček (1854-1918) / A. Ivanišević, O. Schmitt // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007.
9. Jireček K. Geschichte der Bulgaren / K. Jireček. – Prag, 1876; Dějiny národa bulgarského. – Praha, 1876.
10. Jireček K. Die Heerstrassen von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe / K. Jireček. – Prag, 1877.
11. Jireček K. Das Fürstentum Bulgarien. Seine Bodengestaltung, Natur, Bevölkerung, wirtschaftliche Zustände, geistige Cultur, Staatsverfassung, Staatsverwaltung und neueste Geschichte / K. Jireček. – Prag, 1891.
12. Kappeler A. Osteuropäische Geschichte / A. Kappeler // Aufriss der Historischen Wissenschaften. Bd. 2. Raume. – Stuttgart, 2001.
13. Leitsch W., Stoy M. Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien 1907–1948 / W. Leitsch, M. Stoy. – Wien; Köln; Graz, 1983.
14. Stökl G. Das Studium der Geschichte Osteuropas bis 1933 / G. Stökl // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945–1990. – Stuttgart, 1992.
15. Supan A., Wakounig M. Hans Uebersberger (1877–1962) / A. Supan, M. Wakounig // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007.
16. Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung: 1943–1945 / G. Voigt. – Berlin, 1994.
17. Wakounig M. Franz de Paula Prinz von und zu Liechtenstein / Kastner G., Supan A., Wakounig M. (Hrsg.): Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007.
18. Wolff L. Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of Enlightenment / L. Wolff. – Stanford CA, 1994.